

SELMA RIZA FERACELİ (1872-1931) VE TÜRK KADINININ İLK GAZETECİLİK DENEYİMLERİ

SELMA RIZA FERACELİ (1872-1931) AND THE FIRST EXPERIENCE OF THE TURKISH WOMAN AS JOURNALISM

Rumeysa Betül DOĞAN¹ Mustafa Yahya METİNTAŞ²

Özet

Selma Rıza Feraceli, Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza Bey'in kızı olup, ilk Türk kadın gazeteci ve ilk Türk kadın romancılardan birisi olarak kabul edilir. Selma Rıza Feraceli, yaşamının 10 yılını Paris'te sürdürmüş, bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştur, cemiyetin tek kadın üyesidir. İlk Türk kadın gazeteci unvanını Paris de bulunduğu yıllarda almıştır. O dönemde Fransızca yayımlanmış olan Meşveret Gazetesi'nde ve Türkçe olarak yayımlanan Şurayı-ı Ümmet Gazetesi'nde çalışmıştır. Selma Rıza 2. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönmüş bu yıllarda gazetecilik yapmamış, ancak sosyal hayatta rol almaya devam etmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden teşkilatlandırılan Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay)' inde beş yıl süre ile genel sekreterlik yapmıştır. Selma Rıza, 1892 yılında Uhuvvet adlı romanı ile Türk Romanının ilk kadın temsilcilerinden birisi de olmuştur. Oldukça verimli bir yaşamın ardından Selma Rıza 1931 yılında vefat etti.

Anahtar Kelimeler: Selma Rıza Feraceli, Gazetecilik, Genç Türkler

Abstract

Selma Rıza Feraceli, who was the member of the Party of Union and Progress, was one of the first Turkish woman journalists and the novelists. She was the daughter of Ahmet Rıza Bey who was the leader of the Young Turks. She had lived in Paris for ten years. She was the member of the Party of Union and Progress during her stay in Paris. She had written for the newspaper of Meşveret published in French and Şura-yı Ümmet published in Turkish. She was accepted as the first Turkish woman journalist. Selma Rıza turned back to İstanbul after the declaration of the second constitution. Although she had not been busy with the journalism, she went on taking some roles in the social life. She had also written her first novel Uhuvvet in 1892. She died in 1932 after a very productive life.

Key words: Selma Rıza Feraceli, Journalism, Young Turks

¹Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir

²Yrd. Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir

Giriş

1839 yılında ise Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı Devletinde toplumsal hayatta birçok değişim yaşanmaya başlanmıştır. Yaşanan bu değişimler siyasi, sosyal ve edebi olmak üzere üç başlık altında toplanabilir. Bir taraftan siyasi değişim kararları alınıp sosyal hayatın bir düzene konulmaya çalışıldığını diğer taraftan ise bu düzenlemelerin topluma anlatılması ve benimsetilmesi için etki gücü her zaman yadsınamaz bir gerçek olan gazeteden yararlanıldığı görülür. Türk aydınının çıkarmış olduğu ilk özel gazete ve modern Türk Edebiyatı'nın da ilk yayın organı olarak kabul edilen Tercüman-ı Ahval 1860'da Agâh Efendi ve Şinasi tarafından yayımlanır.¹ Şinasi, medeni toplum olmanın yolunun gazeteden geçtiğine inanan bir aydınıdır. Bu inanç sadece Şinasi'de bulunmaz, hemen hemen o dönemin bütün aydınları bu noktada hemfikirdir. Hatta bu çerçevede dönemin sadrazamı Mustafa Reşit Paşa Tanzimat dönemi aydınlarını yeniliklerin halka anlatılması konusunda gazete çıkarmaları için teşvik eder. Dönemin gazetelerinde çıkan yazılarla yeni bir aydın sınıfının oluşturulmaya ve yeni bir toplumun inşa edilmeye çalışıldığı görülür. Gazete bundan 150 yıl önce nasıl bir etki gücüne sahipse bugünde aynı etki gücüne sahiptir. Gazeteler halkın dili ve halkın tercümanıdır. Hem gazeteci hem de halk bu şuurda olmalıdır.

Tanzimat Döneminde Türk edebiyatında görülmeye başlayan yeni türlerin içinde diğerlerine kıyasla gazeteciliğin yeri oldukça önemlidir. Çünkü makale, fıkra, haber, röportaj, sohbet, mülakat, anı, gezi, şiir, inceleme vb. pek çok türün gelişmesinde ve yaygınlık kazanmasında gazetenin payı oldukça fazladır. Bu devirde gazete neredeyse bütün yenilikleri organize etmektedir. Gazete, her gün bir toplumdan bir sorun üzerinde herhangi bir fikir ve görüşe sahip ikinci bir toplum çıkarabilecek güçte bir çözümleme ve birleştirme aracıdır.

Tanzimat Döneminde yeni fikir ve düşüncelerin geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında devrin gazetelerinin çok önemli katkıları olmuştur. Tanzimat aydınları gazeteye ayrı bir önem vermişler ve bu çerçevede hem edebi hem siyasi yazılarını gazetelerde yayımlayarak toplumsal

1 Orhan Koloğlu, **21. Yüzyılda Basın Tarihi, Pozitif Yayınları**, İstanbul, 2006, s. 24.

değişime katkıda bulunmak adına halkı ellerinden geldiği kadar aydınlatmaya çalışmışlardır.²

Tanzimat Döneminde özellikle Fatma Aliye Hanım ve daha sonra Nigar Hanım, Makbule Leman Hanım, Emine Semiye Hanım ve Selma Rıza Feraceli gibi kadın yazarlar, basın yayın çalışmalarının belirli bir seviyeye gelmesinde yadsınamaz bir öneme sahiptir. Bu çerçevede, kadınların verdikleri mücadeleler fikir akımları ile bağlantılıdır. Bu çalışmada ise Osmanlı Türk Kadın hareketinin basın yayını olan bağlantıları, yaptıkları dergi ve gazete çalışmaları ve bu anlamda Uhuvvet adlı romanıyla kadın sorununa değinen, İttihat Terakki'nin öncülerinden olan Ahmet Rıza'nın kız kardeşi, Selma Rıza'nın yaptığı roman çalışması irdelenecektir.

Türk Kadınının Tarihteki Gazetecilik Deneyimlerinin Çıkış Noktası ve

Basın Yayın Alanında Yaptıkları Çalışmalar

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde siyasal, sosyal, ekonomik, eğitim, hukuki ve düşünsel alanda ortaya çıkan değişimlerle yapısal bir dönüşüm geçirmiştir. Geleneksel temeller üzerinde kurulu Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde öncülük edecek yapısal değişimler özellikle 2. Meşrutiyet Döneminde hız kazanmıştır, Osmanlı Devleti'nin siyasal yapısı, farklılaşma, merkezleşme, laikleşme, özgürleşme sürecine girmiştir. Modernleşme sadece siyasal yapıda değil, toplumun yeniden yapılanmasında da belirleyicidir. Eğitim, hukuk, ekonomi, toplumsal yaşam her yönüyle değişmeye başlamıştır. Bu belirleyiciliği kadının konumunda da gözlemek mümkündür. Osmanlı kadınının konumu, modernleşmeye paralel olarak değişmeye başlamıştır.³ 19. yüzyılda Batı toplumlarının dönüşümü ile kadınların sosyal hayatın her kesiminde etkin bir rol oynamaya başlaması, Osmanlı toplumundaki kadın hareketinin gelişimini hızlandırmıştır. Batı kültürü ile yetişmiş ve Batılı tarzda eğitim almış yüksek tabakaya mensup kadınların ve devre damgasını vuran aydınların Avrupa'da ki bu süreçten haberdar olmaları neticesinde, Batıdaki kadının uyanışı ve hak iddiaları Türk Kadınına da sirayet etmekte gecikmemiştir. Bu durumun ortaya çıkardığı bir gerçeklikte şudur ki, erkeklerin etkin güç olarak sosyal yaşam da yer almaları sadece Osmanlı toplumuna ait geleneksel ve dinsel bir olguyu yansıtmaz. Sanayi devrimine kadar Avrupa'da da erkeklerin gücü ve otoritesi hâkimdir. Avrupa da yaşanan bu

²Mehmet Fetih Yanardağ, "Tanzimat Dönemi Fikir Gazeteciliğinin Önemli İsmi Tasvir-i Efkar ve Toplumsal Değişime Katkısı", **Tercüman-ı Ahval 'in 150. yılında İstanbul'da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu**, 21-22 Ekim 2010, s:2

³ Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul 1994, s. 22.

hareketli dönem içinde ortaya çıkan feminizm akımıyla birlikte kadınlar, kendi haklarını savunmuşlar ve erkekler ile eşit şartlara sahip olma arzularını gerçekleştirmek için ciddi mücadelelerin içine girmişlerdir. Avrupa da cereyan eden bu gelişmeler karşısında Batı'yı model alma taraftarı olan Osmanlı aydınları, Türk Kadınına da aynı hakların verilmesi gerektiğini savunmuşlar ve bu mücadelenin Türk toplumunda da yapılmasının önemi üzerinde durmuşlardır.

Osmanlı Türk Kadınının, toplum yaşamına dâhil edilmesi ve kadına bir statü kazandırılması gerektiği Tanzimat Döneminde ciddi anlamda bir tartışma ortamı oluşturmuştur ki, bu Osmanlı tarihi içinde ilk kez ortaya çıkan bir tutumu yansıtır. İlk defa Osmanlı kültür tarihi içinde kadın toplumsal gündeme gelmiş ve kadınlara yeni bir kimlik kazandırma arzusu sistematik bir şekilde yürütülmeye çalışılmıştır. Bu anlamda kadın yazarların, kadın hakları noktasında ki yapılanmaları ve kadın dergilerinin bu oluşuma katkıları yadsınamaz.⁴

Gazetecilik kültürünün Osmanlı Devleti'nde etkin bir yer edinmesiyle kendilerini ifade etmek ve görünürlük kazanmak isteyen kadın yazarlar, çeşitli gazete ve dergilerde yazı ve şiirleriyle bir varlık alanı oluşturmuşlardır.

Tanzimat Dönemi her alanda olduğu gibi kadınların sosyal yaşam içindeki etkinliklerinde ve kamusal alanda varolma mücadelelerinde de temellerin atıldığı yeni fikirlerin ve anlayışların ortaya çıktığı bir süreçtir. Özellikle bu dönem kadın hareketlerinin dar bir çevreden çıkarak geniş bir alana yayılmasında basının önemi inkâr edilemez bir yere sahiptir. Kadınların bu dönemdeki sosyal faaliyetleri de devrin genel özelliğine uygun olarak basın yoluyla sürdürülmüştür. Basın kültüründe etkin bir role sahip olan kadınlar için artık yeni ve her türlü gelişmeye açık sosyal bir dönem başlamıştır. Bu anlamda sembolleşen kadın yayın organlarında verilen mücadele ve varolma çabası "yeni ve feminist kadın" anlayışını ortaya çıkarmıştır.⁵

Kadın yazarların Tanzimat'ın ilk yıllarından Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar geçen süreçte verdikleri mücadelelerin basın hayatına da yansıdığı görülmektedir. Yayın kültürü ile başlayan kadın hareketi, evde oturan sindirilmiş kadının yerini, etkin bir biçimde kamusal hayatta görünen ve birbirine destek olan aydın kadınların almasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu

4 Beyhan Kanter, "Osmanlı Basın Hayatında Kadın Yazarlar", *Tercüman-ı Ahval 'in 150. yılında İstanbul'da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu*, 21-22 Ekim 2010, s.18.

5 Kanter, *a.g.m.* s.33.

acıdan bakıldığında Osmanlı Türk kadınının basın hayatında görünürlüğü ile kadınlar arasında başlayan uyanış aristokrat kesimden halk tabakasına doğru kaymaya başlamıştır. Böylelikle kadınlar, sosyal yaşamda etkin özne olarak kendi varlıklarını inşa etmenin temellerini atacak bir oluşumun süreci içerisine de adım atmışlardır.⁶

Kadının toplumdaki yerinin, yeni bir surece girmeye başladığı ve kadının kamusal alanda görünmeye başladığı Tanzimat Döneminde basın ve yayın önemi inkâr edilemez bir güce sahiptir. Devrin yazarları, eserlerinde kadın meselesine sıklıkla eğilerek Türk kadınına yeni statüler kazandırma eğiliminde olmuşlardır.

Özellikle Tanzimat yazarları içinde Ahmet Mithat Efendi, eserlerinde kadın haklarının bir savunucusu ve temsilcisi durumundadır. Ahmet Mithat Efendi, devrin kadınlara yönelik süreli yayınlarından olan Hanımlara Mahsus Gazete 'ye gönderdiği bir mektupta, bu derginin kadınların eğitilmesi ve kadınların belli bir bilince ulaşması için kültürel bir üretim sağlayacağından bahsederek kadınların basın hayatına atılmalarını açıkça desteklemiştir.⁷

Kadınların evde oturmayı ve dışı kapalı bir yaşam tarzı sürmeyi bir bakıma kendilerinin gelenek haline getirdiği ve işin kolayına kaçılarak bir kabullenmeye gidildiği düşüncesinde olan öncü kadınlar; yenileşme süreciyle birlikte kadınların sosyal yaşam içinde aktif şekilde yer alarak kadınların evde oturma alışkanlığından kurtulabileceği düşüncesiyle mücadelelerini basın yoluyla yılmadan usanmadan vermişlerdir. Nitekim Batı'dan geri kalmış olma düşüncesinin eksenine kadınlarında yerleştirilmesi bu dönem kadın yazarların bir çabasının neticesidir. Her acıdan bir kültürel bunalımın egemen olması, kadın hareketlerini bir bakıma kolaylaştırmakta ve kadınlara pek çok kapıyı açmaktadır. Zira 1886 yılında yayınlanmaya başlayan ve "bizzat kadınlar tarafından çıkarılan ilk dergi" olan Şükufezar dergisi yayın hayatına şu sözlerle başlar. "Biz ki saçı uzun, akli kısa diye erkeklerin alayına hedef olmuş bir taifeyiz. Bunun aksine ispat etmeye çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı erkekliğe tercih etmeyerek çalışarak ve gayret yolunda olacağız."⁸

Yayın kültürü ile başlayan kadın hareketi temsilcileri, aynı zamanda pek çok dernekler

6 Kanter, **a.g.m.** s.17.

7 Ahmet Mithat Efendi, "Hanımlara Mahsus Gazete", no:1, s.8.

8 Arife, "Mukaddime", **Şükufezar**, No: 1, 1886, s.6.

kurarak fikri ve edebi varoluş mücadelelerini bu derneklerde de sürdürmüşler ve kadınların sosyal yaşamda ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hummalı bir biçimde çalışmışlardır. Artık evde oturan sindirilmiş kadının yerini, etkin bir biçimde kamusal alanda görünen ve birbirine destek olan aydın kadınlar almıştır. Bu dönemde faaliyet gösteren kadın derneklerinin bir kısmını İttihat ve Terakki Fırkası desteklediği için bunların siyasi yönlerinin ağır bastığını söylemek gerekir.⁹

İstanbul ve Selanik'te çıkan dergiler "Kadın", "Mahazin", "Çiçek Bahçesi", "Kadınlar Dünyası", "Kadın Hayatı" "Kadınlar Duygusu" ve "Kadın Kalbi" adlarıyla yayınlanmıştır. Bu dergilerde kadınlar, hem yazar olarak hem de dergi sorumlusu olarak görev almışlardır. 1905 yılında yayınlanmaya başlayan "Hanımlara Mahsus Gazete" ise yalnızca kadınlar tarafından çıkarılan en uzun süre yayınlanan kadın gazetesi olma özelliğini taşımaktadır. Bu dönemde ki kadın hareketi, dergiler aracılığıyla sürdürülen mektuplaşmalarla, kadınlar arasında özel bir iletişim yapılmıştır.¹⁰

Selma Rıza Feraceli (1872-1931)

Kadının toplum içindeki konumu tanzimat dönemiminin en temel tartışma konularından biridir. Bu tartışmaya basın aracılığı ile katılan ilk kadınlardan biri de Selma Rıza Feraceli'dir. Selma Rıza'nın yaşamı ile ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Selma Rıza'nın yayınlama imkanı bulamadığı ve taslak halinde kalan Uhuvvet'i modern Türkçeye çevirip yayınlayarak literatür dünyamıza sokan gazeteci Nebil Fazıl Alsan'dır. Alsan'ın önsözde bahsettiğine göre Selma Rıza'nın büyük kardeşi, Ahmet Rıza, Paris'te "Meşveret" adlı bir gazete yayınlamıştır. Gazete 1 Aralık 1895'te basında çıkmaya başlamıştır¹¹ Bu gazete, 2. meşrutiyetin oluşmasına emeği geçmiş süreli yayınların en önemlilerinden birisidir ve "ebu'l - ahrar" (özgürlükçülerin babası) Jön Türk hareketinin öncülerinden "pozivist" Ahmet Rıza Bey'in adıyla adeta özdeşleşmiştir.¹² Ancak padişah II. Abdülhamit'in baskısı nedeni ile Fransızlar onu sınır dışı etmişlerdir. Daha sonra Ahmet Rıza Bey gazetesini İsviçre'ye taşımıştır.

Sorbonne Üniversitesinde eğitim gören Selma Rıza, Padişah II. Abdülhamit'in rejimine

9 Kanter, a.g.m., s.25.

10 Köker, Eser, "Feminizm Muzır Cereyan mı?" Türk Kadını, Nezihe Muhittin", **Tarih ve Toplum**, Ağustos 1987, no.44,s.127.

11 Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri(1895-1908)**, İletişim yayınları, s.177.

12 S. Akşin, S. Balcı, B. Ünlü, **100. yılda jön Türk Devrimi**, Kültür Yayınları, Ekim, 2010, s:176.

karşı mücadele eden İttihat ve Terakki Partisi'nin yayın organı olan Meşveret'in yayınlanmasında gazeteci kardeşi Ahmet Rıza'ya katılmıştır. Bu yüzden o "ilk Türk kadın gazeteci" olarak kabul edilir. Diğer yandan Selma Rıza, "İttihat ve Terakki Partisi'nin tek kadın üyesi"dir.¹³

Selma Rıza, Meşrutiyetin ikinci kez ilanı üzerine İstanbul'a dönüşünün ardından kadın derneklerine katılmış ve "Hanımlara Mahsus Gazete", "Kadınlar Dünyası" gibi gazetelerde makaleler yayınlamıştır. Tanınmış bir tarihçi olan Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'nin yazdığı Muhadarat ile birlikte Selma Rıza'nın Uhuvvet'i Türkiye'de kadınlar tarafından yazılmış ilk romanlar olarak kabul edilir. Eser, 472 sayfadan oluşur ve Sultan Abdülhamit dönemi İstanbul ve Beyrut'unda geçer. Bu dönem İstanbul'u Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentidir ve Avrupa etkisi altında bir sosyal değişim süreci içindedir.

Selma Rıza'nın "Uhuvvet" Adlı Romanında İşlediği Kadın Sorunu

Selma Rıza'nın Uhuvvet adlı romanı Nebil Fazıl Alsan tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiş ve yayınlanmıştır. Osmanlı toplumunun son yüzyılında kadınların sorunlarını ve toplum içindeki konumlarını yansıtan güzel bir ayna durumunda olan roman, Bedrettin Aytaç tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bedrettin Aytaç'ın belirttiğine göre Selma Rıza romanda, geleneksel Osmanlı toplumunda herhangi bir hak ve ekonomik bağımsızlık sahibi olmayan kadının acıklı durumunu sergilemiştir. Romanda verilmeye çalışılan mesaja göre, kadının eğitim alması ve meslek sahibi olması çok önemlidir. İyi bir eğitim alan, geçimini temin edebilen ve hayatına yön verebilen bir kadın kendisine toplum içinde rahatlıkla yer bulabilir ve layık olduğu saygıyı görür. Bununla birlikte kadının toplum içinde layık olduğu yere gelmesi sadece kendi çabasına bağlı değildir ve erkeklere'de bu konuda çok önemli görevler düşmektedir. Onlar da geleneksel zihniyetin dışına çıkmalı kadının önünü açmalı ve kadına gereken değeri vermelidirler.¹⁴

13 Bedrettin Aytaç, "The Question of Women in the Works of Selma Rıza and May Ziadeh", **Orient am Scheideweg, Verlag Dr. Kovac**, (Edt.by. Martin Tamcke), Hamburg 2003, s.309-319

14 Aytaç, **a.g.m.**, s.309-319.

Sonuç

Tanzimat Dönemi siyasi, ekonomik, kültürel açıdan yeni gelişmelerin yaşandığı önemli bir dönemdir ve bu tür gelişmelerin en önemli sonuçlarından biri de, özellikle kadınların yeni kimlik arayışı içine girdikleri, kendilerini basın yayın yoluyla ifade etmeye başladıkları, feminist hareketlerin yavaş yavaş gün yüzüne çıkmasıdır. Bu süreçte özellikle de Kadın gazeteleri ve Kadın dernekleri aracılığıyla kadınlar kendilerini ve etkin olabilecekleri alanları keşfetmişlerdir. Bu nedenle ilk olarak gazetecilik alanına yönelmişlerdir. Bunun en önemli sebebi ise, toplumda etkili olabilmek, kişisel özgürlük ve eğitim haklarını, kısaca isteklerini bu yolla (dergi ve gazetelere yolladıkları makale, mektup ve şiirler ile) topluma duyurmak istemeleridir. Bu çabaları ise sonuçsuz kalmamış zaman zaman erkeklerinde destekleri ile belirli bir seviyeye gelmişlerdir.

Selma Rıza gibi dönemin yazarları da bu alanda ki mücadelelerini sonuna kadar sürdürmüş, siyasi, toplumsal hayatta var olduklarını ispatlamak için birçok somut adım atmışlardır. Selma Rıza maddi yetersizlikler yüzünden yayınlamadığı Uhuvvat adlı romanında kadın sorununa değinmiş, günümüzde bile halen halledilememiş "kadının kimlik sorunu" probleminde önemli katkılarda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmet Mithat Efendi, **Hanımlara Mahsus Gazete**, no:1.

Arife, "Mukaddime", **Şükufezar**, No: 1, 1886.

Aytaç, Bedrettin, The Question of Women in the Works of Selma Rıza and May Zıadeh , **Orient am Scheideweg, Verlag Dr. Kovac**, (Edt.by. Martin Tamcke), Hamburg 2003.

Kanter, Beyhan, "Osmanlı Basın Hayatında Kadın Yazarlar", **Tercüman-ı Ahval ‘in 150. yılında İstanbul’da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu**, 21-22 Ekim 2010.

Eser, Köker, ‘‘Feminizm Muzır Cereyan mı?’’ Türk Kadını, Nezihe Muhittin’’, **Tarih ve Toplum**, Ağustos 1987, no.44.

Yanardağ, Mehmet Fetih, "Tanzimat Dönemi Fikir Gazeteciliğinin Önemli İsmi Tasvir-i Efkar ve Toplumsal Değişime Katkısı", **Tercüman-ı Ahval ‘in 150. yılında İstanbul'da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu**, 21-22 Ekim 2010.

Koloğlu, Orhan, 21. Yüzyılda Basın Tarihi, **Pozitif Yayınları**, İstanbul, 2006.

Akşin, S. Balcı, S. Ünlü, B., 100. Yılda Jön Türk devrimi, **Kültür Yayınları**, Ekim, 2010.

Çakır, Serpil, Osmanlı Kadın Hareketi, **Metis Yayınları**, İstanbul 1994.

Mardin, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri(1895-1908), **İletişim Yayınları**, İstanbul, 2007.